

OPGROEIEN IN EEN GROOT RIJSWIJKS GEZIN

door Frans Holtkamp

INLEIDING

Tegenwoordig noemt men een gezin met minstens vijf kinderen ‘groot’. In de eerste helft van de twintigste eeuw waren er twee of drie keer zoveel kinderen nodig om een gezin van dat etiket te mogen voorzien. Grote gezinnen kwamen met name voor bij katholieken, dus vooral ten zuiden van de grote rivieren. Het was één van de emancipatiemiddelen waarmee het katholieke volksdeel meedeed in de ‘vaart der volkeren’. Het verschijnsel deed zich ook voor bij bepaalde protestantse richtingen, zoals die van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) ofwel de ‘kleine luyden’ van Abraham Kuyper. Natuurlijk kwamen grote gezinnen ook bij niet-religieuze mensen voor.

Bezoekers bekijken foto's op de tentoonstelling *Gezin XXL. Het grote gezin in Nederland* in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch zomer 2014.

Een bekende Nederlander als Ed Nijpels (1950) spreekt vol trots over het gezin van acht kinderen waaruit hij voortkomt.¹ De oud-politicus, die opgroeide in Bergen op Zoom, zegt daarover onder andere:

‘Mijn vader zat in de gemeentepolitiek voor een plaatselijke partij en al op jonge leeftijd draaiden wij mee in verkiezingscampagnes, affiches plakken, pamfletten in de bus stoppen, kalken; de familie Nijpels vormde met alles wat eraan vast zat een campagneteam, waar menige politieke partij anno 2014 zijn vingers bij zou aflikken.’

Oud-wielrenner Wim van Est (1923-2003) – bij de Van Esten fietsen zes broers, waarvan Wim de succesvolste werd – kwam uit een gezin van vijftien kinderen en het gezin van ‘collega’ Leo van Vliet (1955) uit Honselersdijk telde negen kinderen. Acteur en regisseur Porgy Franssen komt uit een gezin van veertien kinderen en Beatrijs Smulders, de bekendste verloskundige van Nederland, uit een gezin van acht.

Nederland telt nog steeds een handvol grote gezinnen. Om allerlei redenen kiezen sommige ouderparen daar bewust voor. Nell Coumans, geboren in Someren en moeder van acht kinderen, is zelfs belangenbehartiger van grote gezinnen. Ze richtte de ‘Vereniging Groot Gezin’ op (2002) en later de ‘Stichting Gezin’. Ze is actief op internet en beheert daar de website www.grootgezin.nl.

HET GEZIN VAN PIET HOLTKAMP

Op adres Van Vredenburgweg 112 werden de eerste tien kinderen Holtkamp geboren. Op de bovenste rij van links naar rechts: Jan, Wim, Piet en Agaath. Op de voorste rij: Corrie, Toos, de tweeling Herman en Theo, Henk en Aad.

Ook Rijswijk kent zijn grote gezinnen. Bekend is het gezin van Piet en Doortje Holtkamp met vijftien kinderen. Zij trouwen op 21 juli 1931 en gaan op Van Vredenburgweg 112, buurtschap 'Het Nest', wonen. In dat kleine rijtjeshuis worden tien kinderen geboren, waaronder de tweeling Herman, in 2010 overleden, en Theo. Henk (1933) is de oudste zoon, Toos (1934) de oudste dochter. Na een aantal jaren verhuist het gezin naar een grotere woning in buurtschap 'De Poort' Van Vredenburgweg 148. Daar worden drie kinderen geboren.

Na de Tweede Wereldoorlog nemen de Holtkampen hun intrek in 'Het Fort', een enorm grote woning aan de andere kant van de Van Vredenburgweg op nummer 71. De hekkensluiters Hans en Joop, eveneens een tweeling, aanschouwen daar in 1949 het levenslicht. Voor Hans, gehandicapt, heeft dat niet lang geduurd: hij overlijdt in 1955 te Udenhout.

Eind jaren zestig verhuist het gezin nog één keer met dertien kinderen – zoon Wim is inmiddels getrouwd en de deur uit – naar Minister Talmalaan 28. In die tijd is dat een overwegend katholieke straat – de nog kersverse Bernadetteparochie oefent daar veel invloed op uit – met overwegend portiekwoningen. Uitzondering zijn de twee grotere

Het gezin Holtkamp eind jaren vijftig vlak voor dat Wim trouwde en het huis verliet. De vijf jongens op de achterste rij zijn van links naar rechts: Aad, Piet, Jan, Wim en Henk. De zes kinderen op de rij daarvoor: Margreet, Toos, Herman, Theo, Agaath en Corrie. Op voorste rij treffen we de volgende kinderen aan: Joop, Bep en Martin. Hans, de tweelingbroer van Joop, is overleden.

woningen-onder-een-kap, speciaal voor grote gezinnen: nummer 28 is er één van. Elf kinderen vliegen uit. Toos en Piet, beiden ongehuwd, blijven er wonen. Piet overlijdt in 2012 en Toos woont er nu nog. Zij is de spil van de familie. Als er iets bijzonders is, komen de tien nog in leven zijnde broers en zusters, mét aanhang, daar samen. Het voelt nog steeds als het ouderlijk huis.

HET INTERVIEW

Wat betekent het om als oudsten op te groeien in een groot gezin?’ Die vraag loopt als een rode draad door het interview van 9 december 2014 met Henk en Toos. We laten hen nu aan het woord. ²

Henk: oudste zoon

Als er een broertje of zusje op komst was, in hoeverre werden jullie als oudsten daarbij betrokken?

H. ‘Als mijn moeder zwanger was, viel dat niet zo op. Er werd nauwelijks over gesproken.’

T. ‘Toen ik een jaar of zes was zei mijn moeder: ‘Er komt een broertje of zusje’. Voor de rest werd er niet over uitgeweid. Maar toen ik na de huishoudschool thuis kwam werken, werd ik er meer bij betrokken. We zorgden dan samen voor een nieuw plekje.’

H. ‘De meeste kinderen zijn in Bethlehem geboren. ³ De eerste zes, waaronder Toos en ik, thuis. Er kwam een kraamverzorgster en de kleintjes werden uitbesteed aan ooms en tantes totdat mijn moeder weer voldoende hersteld was.’

T. ‘Ik wil toch nog iets kwijt: mijn moeder kon eerst geen kinderen krijgen, maar na een operatieve ingreep wel. Ze is méér dan vijftien keer in verwachting geweest, want er waren ook miskramen. Ze heeft dat allemaal op kunnen brengen, omdat ze een sterke vrouw was. Elk kind was haar even lief.’

Toos: oudste dochter

Toen jullie gezin ‘op volle sterkte’ was waren er drie maal daags zeven-tien monden te voeden. Hoe speelden jullie ouders dat klaar?

H. ‘Mijn vader heeft zijn hele leven een moestuin gehad, eerst bij Te Werve. Later had hij er een vlakbij de Schaapweimolen.’

Vader Piet in zijn moestuin nabij de Schaapweimolen

T. ‘Van alles kwam er uit die tuin: aardappelen, witlof, boerenkool, bloemkool, sperziebonen ..... Soms aten we de hele week prinsessenboontjes. Maar omdat er tuinders in de buurt zaten, konden we ook ruilen: zij prinsessenboontjes, wij bloemkool.’

H. ‘De Van Leeuwens bijvoorbeeld – dat waren boeren – hadden perenbomen. Daar kregen wij en andere gezinnen weleens

een emmertje peren van.’

T. ‘We deelden veel met elkaar: als de sperziebonen rijp waren, at de hele buurt sperziebonen. Ik zal je nóg een voorbeeld geven: aan de overkant van de Van Vredenburgweg – wij zaten toen al op nummer 148 – woonden Dorus Bol en zijn vrouw. Als zij bevallen was, had ze zó veel melk over, dat je met jouw baby bij haar terecht kon.’

Behalve een moestuin kweekte vader Piet druiven achter het huis aan de Minister Talmalaan. Het druivenkasje, een verjaardagsgeschenk, is hier in aanbouw.

Hier is het druivenkasje bijna klaar.

H. ‘We hadden ook twee varkens, één voor eigen gebruik en één voor de verkoop. Daarmee bestreden we de onkosten van het eerste varken, alhoewel we niet veel voer hoefden te kopen, want er waren schillen genoeg. Brood dat overbleef ging ook naar de varkens. Mijn vader zei weleens: ‘Henk, neem de kruiwagen en schep even een wagen met kroos’. Dat vonden ze ook lekker.’ ‘We hadden konijnen lopen en eens in de zoveel tijd konden we bij een oom voor vijftig cent vijftig kuikentjes kopen. Als die groot genoeg waren zei mijn vader op een gegeven ogenblik: ‘Henk, zullen we de grootste er eens tussenuit zoeken?’ En dan aten we kip.’

Was er tijdens de oorlog ook voldoende te eten?

T. ‘We hielpen elkaar in de buurt de Hongerwinter door. Mijn vader deed vaak klusjes bij boeren en kreeg daar melk voor of iets anders. Ik weet ook nog, dat ik ooit van tulpenbollen een cake gebakken heb. Het was wel geen vetpot tijdens de Hongerwinter, maar er werd gegeten. En als er maar iets over was dan ging dat naar een ander. Zo ging dat in die kleine gemeenschap. Dat heb ik aan de Van Vredenburgweg héél sterk ervaren.’

‘Toch hadden mijn ouders wel zorgen. Henk en ik hebben dat sterk aanvoeld. Op het laatst was het niet fijn wonen meer aan de Van Vredenburgweg. Want er stonden V1's opgesteld in het Rijswijkse Bos en veel vliegtuigen kwamen over om de lanceerinstallatie te bombarderen. We moesten om de beurt boodschappen doen in Oud Rijswijk, dus als we langs die plek kwamen liepen we de kans dat er gebombardeerd werd en dat we geraakt zouden worden. Als het regende kwamen die vliegtuigen niet. Dan konden de piloten niets zien. En dan lag je 's morgens, als je naar Oud Rijswijk moest die dag, te bidden in je bed dat het zou gaan regenen. Zo bang was je daarvoor.’

Ik wil weer even terug naar het eten. Bakten jullie zelf brood?

H. ‘Nee, bakker De Groot bezorgde aan huis.’

T. ‘Bij ons kwamen veel winkeliers langs de deur. Groenteboer Oosterom, bijvoorbeeld, en kruidenier Boode. Eens in de week kwam hij vanuit Oud Rijswijk met de

bakfiets langs. Vooraf moest je bij hem het boekje met de boodschappen brengen. En Pietje Keulen, de olieboer, die aan de Juliaantjes woonde. Met zijn wagen bracht hij petroleum rond.’

‘Ik moet toch nog even iets over Pietje Keulen vertellen: die had van die lekkere toffeetjes. Die heb ik daarna nooit meer geproefd. Wit waren ze. De kinderen kregen allemaal zo’n toffeetje. Ook al mochten we er niet om vragen, we stonden hem gewoon al op te wachten. Het was een klein mannetje. Ik kan hem nog zó voor me halen, zoals hij op de bok van die kar zat.’

In een katholiek gezin werd op vrijdag vis gegeten. Was dat bij jullie ook het geval?

T. ‘Nee, dat kwam eigenlijk door mijn moeder: die hield niet van vis.’

H. ‘Het was natuurlijk ook een financiële optie.’

Veel mensen aten in die tijd ’s middags warm. Jullie ook?

H. ‘Nee, wij aten ’s avonds warm, want mijn vader werkte overdag.’

T. ‘Dat was dus anders dan bij de boeren en tuinders in de buurt. Die hadden hun werk bij huis en aten ’s middags warm.’

H. ‘Dat is in het Westland nog het geval. De meesten wippen om twaalf uur even het huis binnen om warm te eten.’

Aten de kleintjes vooraf?

H. ‘In principe aten we allemaal tegelijk. Het gebeurde natuurlijk weleens – ik pak even mezelf – dat ik moest overwerken en dan at ik later. Om vijf uur of half zes werd er warm gegeten, want de kleintjes moesten wel op tijd naar bed.’

De tentoonstelling *Gezin XXL. Het grote gezin in Nederland* toont hoe grote gezinnen aan tafel gingen.

Konden jullie allemaal aan één tafel?

H. ‘Jawel, op 148 schoven we twee tafels aan elkaar en op de zitbank langs de muur was veel plek. In Het Fort zaten we aan een soort behangerstafel. Toen waren we al wat ouder en aten er ook vrienden en vrijers mee. We zaten er weleens met meer dan twintig man aan tafel.’

T. ‘We aten meestal alleen op zondag een stukje vlees, maar als anderen aanschoven werd er voor hen een stukje vanaf gesneden. Ik heb een keer meegemaakt, dat er een grote pan soep op tafel stond en mijn zwager Dik de Lange de laatste twee balletjes kreeg die erin zaten, terwijl mijn moeder tegen mij zei: ‘Jij lust die dingen toch niet.’

H. ‘Nou – hoe moet ik dat netjes zeggen – mijn vader kon aardig wat stropen en dan hadden we weleens extra stukje vlees: haas, eend of fazant. Maar in principe was het één keer in de week een stukje vlees.’

H. ‘Nou – hoe moet ik dat netjes zeggen – mijn vader kon aardig wat stropen en dan hadden we weleens extra stukje vlees: haas, eend of fazant. Maar in principe was het één keer in de week een stukje vlees.’

Was het geen kakofonie aan geluiden aan tafel?

H. ‘Nee, we mochten praten aan tafel, maar wél ieder op zijn beurt.’

T. ‘We aten netjes met vork en mes, want mijn moeder zei: ‘Ze zullen nooit merken, dat jullie uit een groot gezin komen.’

Werd er bij jullie ingemaakt?

T. 'Ja, we hadden van die Keulse potten .....

H. '..... met zoute bonen!'

T. 'Hij was gek op zoute bonen, bah! Die bonen moest je wel twee keer koken voor ze te eten waren. Eerst een laagje bonen, dan een laagje zout, dan weer een laagje bonen enzovoort.'

Keulse potten. Dat is toch aardewerk? Werd dat niet luchtdicht afgesloten?

H. 'Je gebruikte een zware steen met een doek als afsluitdeksel. Die potten werden dus wel luchtdicht afgesloten maar niet vacuüm.'

T. 'We hebben ook geweekt in glazen potten. Die werden wél vacuüm afgesloten.'

Meestal werd het ingemaakte voedsel bewaard in de kelder. Hadden jullie bij elke woning een kelder, ook op 112?

T. 'Ja, ook op 112. Dat was een kleine kelder, maar op Het Fort hadden we grote kelders, met gewelven zelfs. Langs alle muren stond het vol met weck- en Keulse potten.'

H. 'Er hingen ook kolen, witte en groene. Als die goed waren, werden ze op hun kop in de kelder gehangen. Ook appeltjes en uien hingen er te drogen.'

Werd er op petroleumstelletjes gekookt?

T. 'Nee, in het kleine huis op 112 kookten we al op gas.'

H. 'We hadden er gaslampen. De leidingen liepen langs het plafond. Maar ook elektrisch licht hadden we. En er was stromend water. Op Het Fort kookten we elektrisch en hadden er een muntjesautomaat.'

Ik hoor je zeggen: stromend water op 112. Kon daar ook de wc mee worden doorgetrokken?

H. 'Nee, daar hadden we een poepdoos. Die was in een hoekje van de keuken. Er was een overstort bij ons eigen huis en één beerput voor alle huisjes uit de rij. Eens in de zoveel tijd kwam de putjesschepper die legen.'

Hoe hielden jullie het huis warm?

H. 'Met een potkachel. Daar konden kolen én hout in gestookt worden.'

We gaan naar de kleding. Droegen de kleinere kinderen kleren waar de ouderen uit gegroeid waren?

T. 'Jawel, dat ging van de een naar de ander. Mijn moeder stopte zelf wel kousen, maar eens in de maand of zo kwam een tante het verstel- en naaiwerk doen. Dat heb ik op een gegeven ogenblik van haar overgenomen, omdat ik 'handig met de naald' was, zoals men dat vroeger zei. We kregen weleens jassen van andere mensen, die haalde ik helemaal uit en maakte er jekkers van.'

Hoe vaak werden die kleren versteld voor er nieuwe kwamen?

T. 'Tot het écht niet meer ging. Er zaten weleens drie stukken achter elkaar in de knieën van de jongens, maar zodra ze de polder in gingen om te ravotten, moesten ze oude kleding aan. Alleen naar school droegen ze nette kleren.'

H. 'Op Het Fort hadden we wat je nu een grote televisiedoos zou noemen. Die zat vol met oude kleren. En als je dan ging voetballen of ravotten, haalde je maar wat uit die doos en trok dat aan. Ook als er vriendjes kwamen. We hadden natuurlijk weinig

vriendjes waarvan de ouders goed in de slappe was zaten, dus was het meestal bij Jan of mij op de kamer omkleden. Het goede goed werd op bed gelegd en we trokken die oude kleren aan. Het gebeurde weleens, dat iemand ‘n broek aantrok waar nog wat koeienpoep aan zat, maar ja .....

T. ‘In het begin hadden we nog niet écht kleren voor de zondag, maar op een gegeven ogenblik kwamen er witte overhemden.’

H. ‘Toen waren we al wat ouder.’

Wat droegen jullie nog meer behalve schoenen?

T. ‘Klompen.’

H. ‘Laat ik zeggen: de jongens tot aan Aad toe hebben als kind veel op klompen gelopen, soms ook naar school. Daarna werden het vooral schoenen.’

T. ‘Mijn vader had een leest en repareerde zélf de schoenen.’

H. ‘Dat deden er veel bij ons in de buurt, ook mensen met minder kinderen.’

T. ‘Elke avond werden de schoenen gepoetst en die stonden dan voor de volgende schooldag klaar.’

Dan nú de ‘dienstkleding’: droegen jullie schorten en overalls?

T. ‘Ik droeg schorten, net zoals mijn moeder. Mijn schoolkleding droeg ik eronder.’

H. ‘Ik hád wel een overall, maar deed liever oude kleren aan.’

Al die kleren moesten worden gewassen. Hoe pakten jullie dat aan?

T. ‘Wel, dat was een hele onderneming in die tijd! Toen we op Het Fort woonden, ging het als volgt: op maandag, wasdag, moesten we vroeg op. In de tuin hadden we een grote bak om de was in te koken. We hadden daar geen stromend water, maar een pomp.’

H. ‘Die bak was een grote gietijzeren ketel van een meter doorsnee waar zo’n tachtig tot honderd liter water in kon. Die was ingebouwd en rustte op drie muurtjes, aan de voorkant open. Mijn vader werkte toen in de bouw en liet af en toe een vrachtwagen met oud hout komen. Daarmee werd het water heet gestookt voor de was. Maar laat ik er meteen bij vertellen, dat ook het badwater voor de kinderen er warm in werd gemaakt. Zelfs de schillen voor de varkens werden erin gekookt. Ik kreeg van de hoofdmeester toestemming om op maandag te helpen bij het water sjouwen en stoken.’

T. ‘Na het ontbijt – het was dan ongeveer half negen – begonnen ma en ik de witte was te borstelen. Ons haar moest in een vlecht, anders zou het weleens tussen de wringer kunnen komen. Daarna spoelden we de witte was met een zakje blauwsel en spreidde die uit op de bleek. Vervolgens borstelden en spoelden we de bonte was en hingen die aan de lijn. De overhemden niet, want die werden gesteven. En dan maar hopen dat het snel zou drogen. Als het regende, hingen we de was onder het afdak van het plaatsje. Maar dat vonden we niet echt fijn: het strijkgoed moest so wie so droog zijn.’

‘Wij hadden een plaatsje bij het huis met een koelpet, zeg maar een soort van kuil met gemetselde wanden. Toen het huis nog een boerderij was werden daar de melkkannen in gezet om ze koel te houden. Na de was schrobden we dat meteen allemaal schoon. Ook de wc, een ouderwetse poepdoos, werd helemaal uitgeborsteld.’

‘Dinsdag was strijkdag. Daar hield ik me mee bezig tot ver in de middag. Dan kon m’n moeder andere dingen doen. De gesteven overhemden werden ingevocht en opgerold. Dan strijken: werkbrokken aan de binnenkant. Nette broeken werden na het strijken geperst om een mooie, scherpe vouw krijgen. Het kleine goed, zoals hand en

theedoeken, werd netjes opgevouwen, even het strijkijzer erover heen en dan werd het keurig opgeborgen in de kast.’

‘Later kregen we een wasmachine, een houten kuip op pootjes, maar nog niet elektrisch. De houten deksel met klemmen deed je dicht. Dan kon je een soort hendel heen en weer halen waardoor de kloppers in de kuip het wasgoed heen en weer bewogen.’

We gaan naar het slapen. In heel wat grote gezinnen sliepen drie of meer kinderen in een tweepersoonsbed of gebruikte men stapelbedden. Hoe was dat bij jullie?

H. ‘In ieder geval niet met drie kinderen in een tweepersoonsbed en geen stapelbedden. Op 112 sliepen we met z’n allen op zolder, ook vader en moeder. Er was beneden in de kamer een bedstee, maar die werd als kast gebruikt.’

T. ‘Er stonden voor de jongens vier tweepersoonsbedden op zolder en een eenpersoonsbed voor Wim. Die had toen last van epileptische aanvallen. Voor de meisjes was er een aparte kamer. Daar stonden ook weer tweepersoonsbedden.’

H. ‘Op 148 hadden we meer ruimte. Daar waren twee kamertjes extra en de zolder was groter. Vader en moeder hadden toen een eigen slaapkamer. Op Het Fort was er ruimte in overvloed. Ik weet nog dat Jan en ik samen één kamer hadden en ’s morgens een keer wakker werden met sneeuw op ons bed: we hadden het raam op een kier laten staan.’

Hoe hield je het boven warm?

H. ‘Alleen met een pyjama aan en voldoende dekens op bed, géén kruiken! We waren wel wat gewend. Ik zag van de week een reportage vanuit Roemenië met ijs en sneeuw en de kinderen liepen daar allemaal in een T-shirt. Je bent er in gehard.’

De gezondheid van de kinderen, hoe gingen jullie ouders daarmee om?

T. ‘Dat hielden ze goed in de gaten.’

H. ‘Echt zieke kinderen zijn er niet geweest. We hadden wel de gewone kinderziekten zoals mazelen en waterpokken. Voor zover ik me kan herinneren, heeft alleen Jan roodvonk gehad.’

T. ‘Onze Jan is veel ziek geweest. Als kind sliep jij altijd naast hem en bonkte hij iedere avond met zijn hoofd op het kussen net zo lang totdat hij in slaap viel. Maar daaraan is hij geopereerd in Ursula. Hij is er goed doorheen gekomen.’

H. ‘Ongelukjes kwamen natuurlijk wél voor. Onze Wim is ooit eens van een boerenkar gevallen. Hij kwam ongelukkig op zijn hoofd terecht en ging daarvoor naar het ziekenhuis. Vanaf toen had hij die epileptische aanvallen. Daarna heeft hij zich een keer verbrand toen hij stond te wiebelen bij het gasfornuis en vanaf toen heeft hij nooit meer van die aanvallen gehad. Het kan een schrikreactie geweest zijn.’

T. ‘Ik zat nog op de lagere school bij de nonnen in Spoorwijk en was zeven jaar oud toen ik mee mocht doen aan een toneelspel. Mijn vader en moeder kwamen kijken. Mensen voorin hadden gezegd: ‘Goh, wat zonde van dat meisje dat haar hoofd scheef staat’. Mijn oma had dat al eens eerder opgemerkt. Toen heeft mijn moeder er werk van gemaakt en werd ik geopereerd: het had iets met mijn nekspieren te maken. Nog een voorbeeld: Agaath had een oog dat loenste als ze moe werd. Dat is rechtgezet. Ik was de enige in de buurt met een beugel in mijn mond. Mijn moeder was daar erg alert op.’

Werden jullie vertroeteld als je ziek was?

H. ‘Vertroetelen is niet het goede woord: we werden goed verzorgd.’

T. 'Ik kan me nog een voorval herinneren: voor Aad moesten vader en moeder een keer 's nachts het bed uit om te stomen met zo'n snotlamp. Toen woonden we nog op 112. Zij was erg zorgzaam.'

Gingen jullie naar de tandarts?

T. 'Eens in het jaar gingen we met z'n allen naar de tandarts voor gebitscontrole.'

T. 'Maar tanden poetsen was er niet bij.'

T. 'Nou, de jongens niet, de meiden wel. Jij had héél mooie tanden: dat werd zelfs op school gezegd.'

H. 'We hadden De Reus. Als er maar iets was, werd er getrokken. Daar stond hij om bekend. Als we een andere tandarts hadden gehad, dan had ik nu m'n hele gebit nog.'

T. 'Zo waren veel tandartsen in die tijd.'

Op zaterdag ging men vroeger massaal in bad. Moesten jullie elkaars badwater delen?

T. 'In het begin wel. Op Het Fort was het niet meer nodig. De grote kit die we voor de was gebruikten diende ook voor warm badwater. Elke keer als er iemand in bad was geweest, werd de teil leeg geplensd en weer gevuld met schoon badwater. De grote jongens sleepten emmers kokend water aan: vanuit de tuin, over het plaatsje, door de bijkeuken, zo naar de keuken. Daar werd gewassen. Er moest koud water bij om het op de goede temperatuur te brengen.'

'Het Fort' geschilderd door G. v.d. Born

H. 'De groteren gingen op de fiets naar het badhuis aan de Blekerslaan.'

T. 'De oudsten werden ingeschakeld bij het wassen van de jongsten. Mijn moeder waste ze, ik droogde ze af en mijn vader knipte de nagels.'

Haren knippen, deden jullie dat zelf?

H. 'Nee, er is een hele tijd geweest dat er een kapper aan huis kwam. Een oudere dame die met zo'n heggenschaar door je haren ragde. Ze kwam voor de jongens. Maar wat de meisjes betreft weet ik het niet meer.'

T. 'Nee, wij hadden allemaal lang haar, dus daar hoefde maar een heel klein stuk vanaf.'

Hadden jullie als kinderen specifieke taken in het huishouden?

H. 'Nee, je deed wat bij je paste. Jan had iets met beesten, dus die verzorgde de duiven en de overige dieren. Bij de afwas hielpen wij om beurten: de één waste af, de ander droogde af en weer een ander zette weg. De ouderen hielpen de kleintjes bij het aankleden. Ik weet nog, dat we al vroeg onze pyjama op moesten vouwen voordat we naar school gingen. We mochten nooit naar beneden komen zonder aangekleed te zijn. Je groeide daarin. Dwang was niet nodig.'

T. 'Voor mij als oudste dochter was het vanzelfsprekend dat ik mijn moeder in de huishouding zou komen helpen. Na één jaar huishoudschool was het zover. Over de

was en het naaiwerk heb ik je al verteld. Ik las ook veel voor, bijvoorbeeld uit *Alleen op de wereld*. Ken je de hoofdpersoon Remy? Heel aandoenlijk! Soms rolden bij mij de tranen over m'n gezicht en dan zaten Piet en zijn vriendje Gerard Bentvelzen met grote ogen te kijken.'

'Van lieverlee werden de jongere zusjes ouder en gingen meedraaien in het huishouden. Zo kreeg ik meer armslag. Ik ben op m'n negentiende in de winkel van een tante gaan werken, een winkel voor woninginrichting en manufacturen. In de avonduren heb ik toen heel wat textielbrevetten gehaald en mijn middenstandsdiploma.'

H. 'Uit school hielp ik vaak in de tuin. Dat deed ik graag. Boontjes plukken of sla snijden. Mijn vader zei bijvoorbeeld: 'Joh, als je uit school komt, wil je dan dat hoekje even schoffelen?' Maar we kregen ook genoeg ruimte om te spelen.'

Toen jullie nog jong waren, moest alles uit één inkomen betaald worden. Hoe hebben jullie ouders dat klaargespeeld?

T. 'Mijn vader heeft altijd hard gewerkt. Hij deed ook weleens klusjes voor de boeren in de omgeving. Dat leverde dan iets extra's op, zoals biest.'

H. 'Er werd ook weleens 's nachts om vier uur aangebeld en gevraagd 'Piet, kan een van de jongens even komen om te melken, want de knecht is ziek?' Dan ging ik erheen, of Jan. Want vader Piet moest overdag natuurlijk veel te hard werken. Om zes uur liep zijn wekker af.'

T. 'Ik herinner me ook nog, dat de oude Van Leeuwen weleens bij ons langs kwam en zei: 'Joh Piet, die boom moet eruit'. Of er moest iets anders gebeuren. Dat deed mijn vader dan. Dikwijls ook op zondag of 's zaterdags. Officieel was mijn vader 'in de hout'. Hij was een ervaren boomkapper, die goed met klimsporen overweg kon.'

H. 'We hadden natuurlijk de moestuin. Die leverde allerlei groenten op. Maar mijn vader had ook kennissen onder jagers. Of hij ging zelf jagen, bijvoorbeeld met jonkheer Von Fisenne. En er werd weleens een haasje of een eend geschoten. Dan kwam hij met de kerst met een haas thuis of we hadden door de week een stukje vlees.'

T. 'Als er kinderbijslag binnenkwam aten we ook weleens een extra stukje vlees.'

H. 'Dan werden ook de kruidenier en de bakker betaald, want drie maanden lang kochten we 'op de pof'. Die leveranciers waren er ook groos mee, want zij beurden ineens heel wat geld. Mijn vader zei dan tegen mij: 'Henk, we hebben ongeveer zoveel brood in de week. Tel jij dat maar even na'. Bakker De Groot wilde ons nog weleens matsen: brood dat niet vers meer was kregen we voor de helft, of nog minder, van de prijs.'

Hadden jullie zakgeld?

T. 'Nee, niet echt. Als ik uitging kreeg ik een gulden mee. Wat ik overhield gaf ik terug. Je kon voor vijftig cent naar de bioscoop, naar het Rembrandt Theater.'

H. 'Toen ik werkte droeg ik mijn loon af, maar van elke gulden mocht ik een dubbeltje in eigen zak steken. Wat ik met overwerk verdiende mocht ik helemaal houden.'

Ik ga naar het onderwerp 'vrije tijd'. Toos, wat deden jullie als meisjes?

T. 'Wat deden wij als meisjes? Touwtjespringen, knikkeren ..... mijn vader had zo'n diabololo. Dat waren twee stokken met een touwtje ertussen en daar lag dan de diabololo op.'

'Wij woonden in de polder. Aan de overkant was weiland. We gingen daar vaak slootjespringen, wat niet altijd mocht. Of je nu een meisje was of een jongen, als je niet over de 'driesprong' kon – we gingen altijd die kant op – dan mocht je niet meedoen. Je had Piet Cruyff, een boer en een héél klein mannetje, die erg hard kon lopen.'

Als die Cruyff er dan aankwam, moesten we altijd hard rennen. Hein Hauser kon niet zo hard lopen: die kreeg altijd de klappen.’

Henk, wat deden jullie in je vrije tijd?

H. ‘Voetballen, ravotten, kattenkwaad uithalen ..... Op het terrein achter ‘De Put’ mochten we niet komen. ⁴ Dat hoorde bij ‘Te Werve’. Het was van de BPM. Maar als we wegkruipertje deden klommen we weleens over het hek heen. Als de tuinbaas er aankwam, o wee, dan moest je rennen voor je leven!’

T. ‘Je noemt nu De Put. Ik was vijf jaar en mocht al mee naar het zwemmen in De Put. ’s Zondagsmorgens gingen we eerst naar de kerk en na het eten gingen we met z’n allen naar De Put. Als vijfjarige had ik mijn eerste zwemdiploma al. We mochten mee op m’n vaders rug. Dan leer je spelenderwijs zwemmen.’

Deden jullie ’s avonds of ’s zondags samen spelletjes in huis?

H. ‘Jawel, kaarten, vooral klaverjassen.’

T. ‘En mijn vader kon aardig schaken. Hij leerde de jongens schaken en .....’

H. ‘..... dammen.’

T. ‘We deden in de bijkeuken weleens voetje-van-de-vloer.’

Gingen je vader en moeder ook weleens met jullie wandelen of fietsen?

H. ‘Ja, mijn vader wel, maar mijn moeder niet. Die had er geen tijd voor. We wandelden bijvoorbeeld naar ‘Overvoorde’. Daar had je een theetuin en dan kregen we een glaasje limonade.’

T. ‘En fietsen deden we ook samen.’

H. ‘Ik kreeg mijn eerste fiets toen ik twaalf was. Lekker makkelijk, want dan kon ik boodschappen doen.’

T. ‘We mochten er wel allemaal op, hoor.’

H. ‘Er zaten nog van die horlepiepbanden onder. Geen luchtbanden dus, want ze waren van autobanden gemaakt.’

Waren er weleens uitjes, bijvoorbeeld naar Drievliet of Blijdorp?

T. ‘Nee, we gingen hooguit één dag in de grote vakantie naar het strand. Er gingen dan boterhammen en limonade mee. Maar we gingen met mijn vader ook weleens naar ‘Scala’ in de Wagenstraat of naar Tarzanfilms in het Rembrandt Theater.’

H. ‘Wij hadden eigenlijk geen uitjes nodig, want er was in de buurt genoeg te doen en er waren altijd vriendjes.’

T. ‘We konden onszelf uitstekend vermaken.’

H. ‘Er kwamen al heel jong allerlei vriendjes over de vloer. Gerard Bentvelzen, bijvoorbeeld. Want bij ons was de suiker lekkerder dan bij zijn moeder.’

T. ‘Gerard Bentvelzen was Piet z’n vriend. Ook nu Piet overleden is blijft hij komen. Elke week komt hij op de koffie.’

H. ‘Vaak waren het eenlingen die bij ons gezelligheid zochten. Ik had een vriend in Den Hoorn, Chris – hij is nu overleden – die twee grotere broers had. Maar het boterde niet zo in dat kleine gezin, dus kwam Chris graag bij ons thuis. En dan had je Lange Jan, een van onze neven, inmiddels ook overleden. Die kwam ’s zondagsmorgens om elf uur en bleef heel de dag. Aan het eind van de avond zeiden we dan: ‘Jan, we gaan naar bed. Doe jij het licht uit?’

‘Of neem Pietje van Veen: hij kwam meestal in de vakantie en het eerste wat ie deed – we hadden een grote werf – was rondjes hardlopen, soms wel een uur lang. Ergens

in Den Haag woonde hij in, mocht daar niet het minste geluid maken en moest altijd op sokken lopen. Bij ons leefde hij zich uit. Wij zeiden dan: ‘O, Piet heeft het weer.’

T. ‘Hij zegt het nog weleens: ‘Ik had bij jullie zo’n vrijheid!’

H. ‘Toen we op Het Fort woonden, kon er van alles. Ik heb al verteld, dat we in onze verkeringstijd vaak met meer dan twintig man aan tafel zaten.’

T. ‘Het was een prachttijd op Het Fort! Mijn moeder en ik speelden piano. We deden op zondagmiddag in de voorkamer, een groot vertrek, alles aan de kant. Mijn moeder dook dan achter de piano en de jongens ‘speelden’ viool op een theekist met snaren die ze zelf gemaakt hadden. Alle vrienden en vriendinnen mochten komen en dan werd er gedanst. Mijn vader zei na verloop van tijd tegen mijn moeder: ‘Ga jij nu maar even’. Dan gingen mijn vader en moeder ook meedansen. Zulke mensen waren dat! Ik leerde de jongens dansen, want ik had daarvoor nog een tijdje op ballet gezeten. Ook die dingen vond ik toen leuk. Ik was de enige aan de Van Vredenburgweg die op zo’n balletschooltje zat. Mijn moeder had voor dat soort dingen oog.’

Ma's dansclubje op zondagmorgen 'na de kerk' met de Van Vredenburgweg op de achtergrond. Op de achterste rij staan van links naar rechts: An de Vreede (nichtje van Toos), Grada v.d. Linden, André Hansen, Henk Holtkamp en Wim de Vreede (neef van An de Vreede). Op de hurken: Jan Holtkamp, Toos de Vreede (zus van An de Vreede), Toos Holtkamp, Riet Smit, Chris Hertog (zoon van de 'bovenmeester'). Liggend in het gras: Henk de Vreede (broer van An en Toos de Vreede) en Wim Zandvliet (vriend van de jongens Holtkamp).

Kwamen er neefjes en nichtjes logeren?

H. ‘Dat kwam regelmatig voor.’

T. ‘Wijzelf gingen niet zo veel uit logeren.’

H. ‘De ouderen niet, maar de jongeren wel. Onze zus Margreet – zij is in de Hongerwinter geboren – is zo’n twee à drie jaar bij tante Agaath geweest. Die had maar één jongen. Na misschien wel zeven miskramen was er nóg geen dochter. Ze nam Margreet maar al te graag in huis.’

We gaan het over feesten hebben: werden de verjaardagen van de kinderen gevierd?

T. ‘Jawel, op een bescheiden manier. Er kwam niet veel visite, maar je kreeg altijd wel een kleinigheid, bijvoorbeeld nieuwe kleren, én een boek. Ook al kwam mijn

moeder in Nootdorp meteen na de lagere school bij opa in de winkel, ze heeft ons wél gestimuleerd om veel te lezen.’

H. ‘Sinterklaas werd bescheiden gevierd. Je kreeg altijd wel iets nuttigs, maar ook wel een kleine chocoladeletter en ander snoepgoed.’

Kunnen jullie je nog feestelijke maaltijden herinneren?

H. ‘Met Kerst werd er natuurlijk lekker gegeten. Er was dan konijn, haas of kip. En eieren met Pasen. Die mochten we zelf kleuren. Je had van die zakjes poeder die je in heet water leegschudde. Daarmee kon je die eieren rood, groen of paars kleuren. Maar eieren verstoppen voor de kleintjes en die dan laten zoeken, dát hebben we nooit gedaan.’

T. ‘Toen de ouderen van ons verkering hadden was er vaak op zondag ook iets extra’s.’

Kerstmis en Pasen. Dan komt bij mij de vraag op ‘Hoe rooms was jullie gezin?’

T. ‘Dat viel wel mee. Toen we klein waren gingen we vanzelfsprekend op zondag naar de kerk.’

H. ‘Er was geen dwang, zéker niet toen wij allemaal gingen sporten, want mijn vader stimuleerde dat juist. Als wij niet bij Vredenburg zaten, moesten we op zondag ook weleens voor negenen spelen en kon je niet zo gemakkelijk naar de kerk. Maar dan zei mijn moeder: ‘Ik ga jullie niet dwingen. Ik heb liever dat jullie naar de kerk gaan, maar ik wil geen ruzie in mijn huis. Dus jullie moeten dat zelf maar beslissen.’ Mijn vader was het daar dan mee eens.’

Heeft een van de kinderen Holtkamp roeping gehad?

H. ‘Nee, maar ik zou nu trappist willen worden.’

Vanwege dat heerlijke trappistenbier?

H. ‘Natuurlijk!’

Gelijk heb je.

T. ‘Nee, geen roeping, maar de oudste tweeling is misdienaar geweest.’

H. ‘Een jaar maar. Zelf heb ik ook eens als misdienaar op het altaar gezeten, samen met Chris Hertog, de zoon van de hoofdonderwijzer. Ze kwamen misdienaars tekort en vroegen ons om in te vallen. Ik meen dat het met Pasen was.’

Hadden jullie godsdienstige blaadjes in huis, bijvoorbeeld de ‘Engelbewaarder’?

H. ‘Nee, niet dat ik weet.’

T. ‘De katechismus, die hadden we natuurlijk wel in huis.’

De katechismus leerde je van buiten op school. Waar gingen jullie op school?

T. ‘Het gekke was dat wij van de even kant van de Van Vredenburgweg naar de Mariaschool in Spoorwijk moesten. Wij hebben in Oud Rijswijk nooit op school gezeten. De kinderen van de oneven kant gingen wel in Rijswijk op school.’

‘We gingen altijd in groepjes naar school, over het Driecentenlaantje. Het waren nonnen waar we les van kregen. Die konden streng zijn. Maar zuster Pascalia zal ik nooit vergeten. Dat was gewoon een fijn mens. Zij was hoofd van de lagere school.’

H. ‘De jongens zaten op de Jeroenschool.’

T. ‘Wij kerkten in de St.-Jeroenparochie in Spoorwijk.’

Uit alles blijkt, dat jullie zijn opgevoed met waarden en normen, niet?

T. 'Ja, zeker weten. Ik vind dat mijn ouders het goed gedaan hebben. Echt herrie of ruzie kenden we niet. Er werden grenzen gesteld.'

Wat voor straf kregen jullie als je je boekje te buiten ging?

H. 'Ik zal best weleens een spontane tik gehad hebben, maar slaan was er niet bij. Mijn ouders hadden mij meer te pakken als ik een paar uur op zolder moest blijven terwijl de anderen juist voor de deur aan het spelen waren.'

Niet naar buiten mogen. Wat was voor jou de ergste straf, Toos?

T. 'Ik zal je een voorbeeld geven: toen we nog in het kleine huis op 112 woonden, kwam op zaterdag Daan Driessen langs. Dat was de ijsboer. Voor een stuiver had je al een klein ijsje. Als je door de week iets gedaan had dat niet door de beugel kon en we allemaal in bad waren geweest en aan tafel zaten, hoopte je dat je vader en moeder het vergeten waren. Nee dus. Dan kreeg je geen ijsje. Maar geen klap! Je moest gewoon naar boven. Het er niet bij mogen zijn, dat was voor mij de grootste straf. Ergens voelde je je dan zo eenzaam.'

H. 'Even een verhaaltje er tussendoor: ik zat een keer op zolder voor straf en toen kwam er een buurman klagen dat ik iets uitgevreten had. Toen vroeg mijn vader: 'Weet je het zeker?' Hij zei: 'Ja'. 'Henk, kom jij eens naar beneden.' Daar keek hij dan raar van op.'

T. 'Wat ik zo knap aan mijn ouders vond, is dat ze zo goed met hun tijd meegingen. Je kon altijd met hen praten. Bijvoorbeeld over de anticonceptiepil toen die op de markt kwam. Mijn moeder vroeg zich af of dat wel zo'n goede ontwikkeling was. Dan kwam er een heel verhaal en daarna werd er gevraagd: 'Hoe denken jullie daarover?' Vervolgens gingen we bellen naar de jongens die al getrouwd waren om te vragen hoe zij erover dachten. Al die meningen gingen we met elkaar vergelijken. Dat vond ik wel leuk. Mijn vader zei tenslotte: 'Dat maak je toch allemaal zelf uit.'

We gaan het gesprek afronden. Wat typeert jullie jeugd het meest?

H. 'Ik denk vrijheid.'

T. 'Er was ruimte, veel ruimte. Ik bedoel dan niet alleen ruimte om te spelen, maar ook ruimte om te zijn wie je wilde zijn.'

H. 'Er was ruimte voor elkaar.'

Moeder Doortje en vader Piet voor Minister Talmalaan 28 in de jaren zeventig

T. 'Ja, dat vrije allemaal. Ik denk dat we daarom zo goed met elkaar overweg kunnen, maar ook met vreemden. Hoeveel kennissen hebben we niet die hier nog komen? Dat is onze verdienste niet. Dat hebben we gewoon meegekregen van onze ouders.'

H. 'Het is gewoon je instelling. Minister Talmalaan 28 beschouwen we nog steeds als ons ouderlijk huis. Als er iets te vieren of te herdenken

is, komen we hier samen. En tussendoor lopen we vaak aan bij Toos. Ook het druivenkasje achter het huis herinnert aan mijn vader. Hij heeft het van ons een keer op zijn verjaardag cadeau gekregen toen wij hier al enkele jaren woonden. Begin jaren zeventig als ik me goed herinner.’

T. ‘Wat ik nu zeg, zeg ik ook namens al mijn zwagers en schoonzusjes: onze ouders waren prachtmensen! En ik wil nog iets kwijt: toen mijn moeder op sterven lag heeft ze ons allemaal bedankt.’

Ik dank jullie hartelijk voor het gesprek.

---

¹ Rooms, Ad, *Gezin XXL. Het grote gezin in Nederland*, WBOOKS, Zwolle, in samenwerking met het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 2014, pagina 95.

² Voor het interview met Henk en Toos is gebruik gemaakt van het boek vermeld onder eindnoot 1 en van het volgende boek: Bergen, Annegreet van. *Gouden jaren. Hoe ons dagelijks leven in een halve eeuw onvoorstelbaar is veranderd*. Atlas Contact, Amsterdam, 2014, 3^e druk.

³ Bedoeld wordt het in geboorten gespecialiseerde Haagse ziekenhuis ‘Bethlehem’ dat zich toen nog in de buurt van het Malieveld bevond. In het voorgesprek is dat ter sprake gekomen.

⁴ Met ‘De Put’ wordt het openluchtzwembad op het terrein van ‘Te Werve’ bedoeld. Het is nog steeds in gebruik.